

SABINA ŽNIDARŠIČ ŽAGAR

MATERINJENJE IN SODOBNO GOSPODINJSTVO,
TRENDI 20. STOLETJA

*"Oh preljube žene, ve ste moje upanje, moje veselje,
ako zvesto dopolnite dolžnosti keršanske žene."*

Slomšek

"Dajte mi dobrih mater in spremenil bom svet!"

Napoleon

Kar danes prepoznavamo in umevamo pod pojmom materinstvo in gospodinjstvo, ima izrazito sodobno vsebino. Procesi preoblikovanja vsebin, ki so potekali dolgotrajno (vse od 16. stoletja dalje) in so se napajali iz različnih virov (gospodarski razvoj, znanosti, sekularizacije, revitalizacije cerkve, oblikovanje modernih nacionalnih držav, ženska gibanja), so se stekli v prejšnjem stoletju. Lahko bi postavila tezo, da se vsebina materinstva in gospodinjstva v 20. stoletju vsebinsko tako bistveno razlikuje od zgodnejših obdobj, da je primerno uporabljati nova pojma: materinjenje in sodobno gospodinjstvo.¹ Na vsebino novih pojmov so vplivali zapleteni procesi, ki so sicer potekali znotraj evropskih družb že vse od začetkov novega veka, ki so imeli zelo različen ritem, ki so različno delovali na posamezne segmente družbe in katerih posledice na vsakdanje življenje posameznih družbenih skupin in evropskih prostorov ni bilo mogoče predvideti. Rezultati teh procesov seveda niso bili omejeni zgolj na spremembe v materinstvu in gospodinjstvu, ampak segajo od spreminjanja oblastnih razmerij tako na nivoju sodobnih nacionalnih držav kot na nivoju družin, preko spreminjanja prevladujočih načinov pridobivanja sredstev za preživljanje pa vse do spreminjanja vsakokratnih življenjskih praks in slogov, ki so bili dolgo časa predvsem razredno različni.² Časovno

1 Naše vsebine obeh pojmov so bistveno drugačne od predčasnih, zato je v tovrstnih raziskavah smiselno vpeljati terminološko distinkcijo. Ob vztrajanju na rabi in preprostem prenašanju pojmov v pretekla obdobja tvegamo tudi poenostavljene projekcije naših, sodobnih in zato neprimerljivih vsebin (in konotacij). Materinjenje je novejši strokovni pojem, ki ga je pri nas uveljavila doktorica Tanja Rener in vzpostavlja vsebinsko razliko med 'starodobnim' in 'sodobnim' materinstvom: materinstvo je danes izrazito tehnični, celo pravni pojem, ki označuje razmerje mati – otrok, razmerje, ki je bilo vse do razvoja najnovejših reproduktivnih tehnik in njihovih mnogovrstnih kombinacij, relativno enostavno določljivo (nekaj podobnega se nam zaradi podobnih in še drugačnih razlogov dogaja s pojmom očetovstva). Materinjenje pa vključuje vse tiste raznovrstne dejavnosti, dolžnosti, opravila, čustvena razmerja itd., ki so potrebna in povezana z nego in vzgojo otroka, in ki so v največji meri podvržena procesom spreminjanja. Vsebinska specializacija pojmov je bila nujna, ne primarno zaradi drugačne zgodovinske perspektive, ampak predvsem zaradi večje preglednosti čedalje pestrejših odnosov v družinah, med otroki in tistimi, ki zanje skrbijo. Tista, ki materini je še vedno običajno otrokova naravna mati, vendar je za samo bistvo materinjenja to nepomembno. Tudi pri gospodinjstvu je prišlo do tako pomembnih sprememb, da je vsaj uporaba določila sodobno utemeljena. Sodobno gospodinjstvo v zadnjih desetletjih preči celo družbene meje spolov (gender), kar pa je proces, ki ga v časovnih okvirih tega članka (pozno 19. in prva polovica 20. stoletja) lahko zaznavamo zgolj v zametkih.

2 Ko skušamo danes po regresivni poti poiskati izvore naših sodobnih praks in v preteklosti locirati tista

so se (lahko) uveljavljali prej znotraj meščanstva, razreda, ki je bil v mnogočem vsaj glavni nosilec, če ne tudi iniciator teh procesov. Z določitvijo novodobnih razrednih razlik je postalo meščanstvo tudi nosilec tistega življenjskega sloga, ki je postal vzorčen za (predvsem) nižje sloje. Geografsko so izvori bolj razpršeni, vendar so bili v splošnem zaznavni prej na zahodu celine (ali pa so bili vsaj tam bolj raziskani), od koder so se postopoma širili proti njenemu vzhodnemu delu. Kljub dolgotrajnosti pa je potrebno poudariti, da so nove zahteve in spremembe večino novega veka potekale in živele v relativno zaprtih družbenih krogih. Šele proti koncu 19. stoletja so preko javnih medijev, vzporedno s procesi demokratizacije, vstopile in nato na različnih nivojih obvladovale širši, celo javni diskurz 20. stoletja.³ Ključen prehod iz materinstva in gospodinjstva v materinjenje in sodobno gospodinjstvo lahko pri nas vežemo na obdobje konca 19. in prve polovice 20. stoletja ter ga spremljamo s pomočjo tako po svetovnem nazoru kot po ciljni publiki različnem poljudnem in strokovnem tisku.⁴ Zaradi prepletanja veččin materinjenja in sodobnega gospodinjstva je smiselno ti dve področji v obravnavanem času misliti skupaj; kot celota, v kateri je sodobno gospodinjstvo absorbiralo tudi materinjenje, sodita v širši kontekst oblikovanja predstave sodobne družine, ki je vedno dvostarševska in v kateri so vloge po spolu (gender) jasno določene. V idealnih predstavah je bila gospodinja vedno tudi mati in poročena žena; zgolj zakonsko materinstvo je bilo predmet razprav in zgolj roditveno sposobna ženska je bila lahko tudi 'prava' žena in gospodinja. Legalizacija vsakršnega, ne zgolj zakonskega materinstva je bila najrevolucionarnejša tema, ki se je razvila v tridesetih letih 20. stoletja znotraj ženskega gibanja (tudi) pri nas. Pravica žensk (in moških) za zakonsko zvezo brez otrok in za samsko gospodinjstvo pa sta sodobnejši temi, ki dobita legitimno mesto znotraj razprav šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja.

Za prehod iz materinstva in gospodinjstva v materinjenje in sodobno gospodinjstvo je značilno troje:

1. intenzifikacija ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo zahtevata bistveno več ženskega časa in napora,
2. profesionalizacija ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo zahtevata od žensk nenehnega učenja in se vedno bolj kažeta kot poklic,
3. državitvornost ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo dokončno presežeta okvire zasebnosti in postaneta ključnega pomena za obstoj in napredek naroda tako v reproduktivnem kot v ekonomskem smislu.

ključna mesta, dogodke in procese, naletimo na njihovo medsebojno prepletenost, tako da jih le stežka hierarhiziramo glede na njihove učinke. Lokalne posebnosti so pri tem še dodatna težava. Omenjena dilema tudi nujno vodi k omejitvam pri oblikovanju tovrstnih tekstov.

3 Na tem mestu seveda ne gre za vprašanje ali je obstajal tovrstni diskurz pred uveljavitvijo in razširjenostjo javnih medijev, ampak ali je pred tem lahko imel tudi širše in pomembnejše posledice na spreminjanje vsakdanjih življenjskih praks širših skupnosti. Tudi zaradi tega razmisleka je opravičljivo locirati odločilno mesto procesu spreminjanja (tudi) materinstva in gospodinjstva prav v čas pomembne uveljavitve javnih medijev in z njimi javne(-jše) diskusije tudi na našem ozemlju.

4 Za raziskavo so bili pomembni: ženski tisk, ki se je začel pri nas razvijati z letom 1897, ko je izšla v Trstu prva *Slovenka*, takrat še kot priloga *Edinosti*, in ki je doživel v obdobju med obema vojnama v okvirih prve jugoslovanske države pravi razcvet (*Ženski svet*, *Ženski list*, ki sta izhajala okoli dvajset let, *Slovenska gospodinja*, *Slovenska žena...*; gl.: *Žensko časopisje na Slovenskem*, *Vodnik po razstavi*, NUK, 1997, Ljubljana), splošni tisk (dnevniki), strokovni tisk (npr. *Zdravniški vestnik*), verski tisk (npr. *Rimski katolik*, *Bogoljub*), poljudne in strokovne knjižne izdaje (predvsem zdravniški priročniki, kuharski priročniki, zborniki...).

Intenzifikacija in profesionalizacija

Procesa intenzifikacije in profesionalizacije tipično ženskega dela sta med seboj kar najtesneje povezana. Materinjenje in sodobno gospodinjstvo je od žensk zahtevalo vedno več časa in napora tako zaradi sprememb v načinih preživljanja kot zaradi vedno novih zahtev, ki so izhajale iz najnovejših znanstvenih spoznanj, novega občutenja otroštva in družine ter pričakovanj nacionalnih držav. V skladu s temi spremembami sta se dejavnosti vedno bolj kazali kot poklic, za katerega se morajo ženske primerno izobraziti, kot poklic, ki zahteva tako rekoč nenehno pripravljenost žensk na stalno izpopolnjevanje in spremljanje najsodobnejših strokovnih dognanj in tehnoloških inovacij.

Znotraj okvirov tradicionalnih družb in načinov pridobivanja sredstev za preživljanje so ženske imele osrednjo vlogo. V tradicionalnem svetu vsesplošne delovne participacije vseh, za delo sposobnih članov gospodinjске skupnosti, je bilo t.i. žensko delo nepogrešljivo, aktivna soudeležba žensk-žena pri preživljanju družine tako rekoč samoumevna, vrednost tega dela pa postavljena visoko.⁵ Če je za evropske družbe, ki so jih industrializacija, kapitalizem in kar se da ostra razredna polarizacija zajeli prej in močneje kot slovenski prostor, veljalo, da se je poročena ženska delavskih slojev še v 18. in 19. stoletju preživljala sama,⁶ da torej ni bil mož-oče tisti, ki je bil edini odgovoren za eksistenco družine, je to v naših razmerah veljalo toliko bolj in dlje.⁷ Delitev del na domnevno moška in domnevno ženska je sicer obstajala, vendar na drugačen način, kot jo stereotipno razumemo danes: za ženske je veljalo, da so opravljale tako rekoč vsa dela, tudi tista, za katera smo danes zmotno prepričani, da pritičejo zgolj moškim naravam, obratno, da bi tudi moški opravljali vsa dela, ki so sodila med tipično ženska pa ni veljalo.⁸ Obstajala so torej dela, ki se moški naravi ne spodobijo, to pa so bila prav dela, povezana s skrbjo za otroke in za gospodinjstvo: nega, vzgoja, snaga otrok, zdravljenje, skrb za bolne in umirajoče, skrb za perilo in pripravo hrane.⁹ To-

- 5 Pomembnost, celo usodnost ženskega dela za obstoj družine se je ohranila tudi v ljudskih rekah in pregovorih; "*Če je pridna žena je stvar dobljena*", "*Hiša ne stoji na zemlji, ampak na ženi*", "*Kdor se hoče nasloniti, se mora oženiti*", "*Pridna žena tri vogle hiše podpira, pa še četrtega pomaga možu nositi*" itd.
- 6 Kot navaja Oakley je bila situacija med privilegiranimi sloji bistveno drugačna; na primer v Angliji "*pričakanje, da se bo poročena ženska preživljala sama, konec 17. stoletja ni več veljalo za višji razred*"; Ann Oakley, *Gospodinja*, *cf. 2000, str. 34.
- 7 Visoka delovna participacija žensk oz. visoki deleži žensk med t.i. pridobitnim prebivalstvom so značilni za tiste avstrijske dežele, kjer in kolikor dolgo je imelo kmetijstvo (poklicni razred A avstrijske poklicne statistike) izrazito prevladujoče mesto. Taka dežela je bila vsekakor tudi Kranjska, kjer so v statističnih letih 1880–1910 predstavljale ženske skoraj polovico vseh pridobitnih oseb (=osebe, ki v svojem preživljanju niso odvisne od neke druge pridobitne osebe, ki torej niso bile vzdrževane osebe ali hišna služinčad). Gl. Sabina Ž. Žnidaršič, *Ora et labora – in molči, ženska!*, *cf., Ljubljana 2000.
- 8 Do podobnih izkušenj prihajajo raziskovalke (in raziskovalci) še danes, pri svojem delu na terenu, kjer so se tradicionalne delitve in spolne vloge še ohranile (vsaj) med starejšimi generacijami. Gl.: Irena Rožman, *Peč se je podrla! Kultura rojstev na slovenskem podeželju v 20. stoletju*, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 2004; Irena Destovnik, *Moč sibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Drava, Celovec 2002.
- 9 To pa so tudi tista delovna področja, okoli katerih se je postopoma zbrala večina žensk po vstopu na trg plačanega dela. Lahko bi celo rekla, da so ženske ob vstopu na trg dela najpogosteje profesionalizirale prav svoja tipična in tradicionalna delovna področja. Oziroma, da se je na razvijajoč trg dela prenesla tradicionalna delitev del na moška in ženska, ki je prerasla v delitev na moške in ženske poklice. Tisto, kar je še danes problematično, je dejstvo, da se je skupaj z deli na moderni trg plačanega dela prenesla tudi tradicionalna neproduktivna narava teh ženskih del in se prevedla v njihovo vrednost. Na trgu plačanega dela, ki so ga ekonomisti 19. stoletja skušali misliti in oblikovati kot prostor moških, aktualnih in potencialnih družinskih očetov, so bila ženska dela ocenjena kot manj produktivna, manj profesionalna in manj-vredna.

vrstna tipično ženska dela pa so znotraj tradicionalnih družb obsegala le manjši del siceršnjih ženskih delovnih obveznosti. Praksa hierarhiziranja ženskih del znotraj družinske ekonomije na produktivna in neproduktivna se je pri nas ohranila še globoko v 20. stoletje, in to ne le med kmečkim prebivalstvom;

"Glavno delo žene je sodelovanje v kmetijski produkciji – gospodinjstvo pa mora biti mimogrede opravljeno. Pravo gospodinjstvo je le še nekakšno 'potrebno zlo', pri- vesek poljedelstva, ki naj zavzema čim manj časa in truda. Gospodinja komaj utegne skuhati kosilo, saj ga niti ne utegne."¹⁰

Znotraj tradicionalnega sveta, kjer sta se produkcija in poraba odvijali v istem okolju, so se torej tipično ženska dela, povezana z materinskimi in gospodinjskimi dolžnostmi, tesno prepletala s produktivnimi; to je omogočala narava materinskih in gospodinjskih opravil, za katere je značilna razpršenost in ki so se opravljala večkrat v krajših intervalih. Ženske pa so si intenzivno pomagale še z dvema vzvodom tradicionalne ženske samozavesti: s t.i. materinskim instinktom in z žensko socialno mrežo. Kot izvira tako simbolne kot dejanske moči in vednosti žensk, sta ženskam zagotavljala minimalna znanja in prakse za preživetje otrok in vzdrževanje delovnih moči družinskih članov. Ko pa so se tudi pri nas od druge polovice 19. stoletja dalje začela uveljavljati industrializacija in proces prehoda na kapitalistična razmerja, so se pogoji in razmere v temelju spremenile. Tradicionalna razmerja, ki so temeljila: 1. na pretežno agrarni proizvodnji, nagnjeni k samozadostnosti, 2. na intenzivni delovni participaciji vseh za delo sposobnih članov gospodinjske skupnosti in 3. na razmerjih, ki so temeljila na spoju pridobitne in potrošne gospodinjske skupnosti, so se za vedno začela umikati: 1. produktivnejšim, novim, nastajajočim in razvijajočim se gospodarskim panogam, 2. profesionalizaciji dela, ki je izzivala razvoj hierarhično urejenega izobraževalnega sistema, in 3. dokončni ločitvi pridobitnega dela, ki je sedaj najpogosteje potekalo izven okvirov domačega gospodinjstva in okolja, in gospodinjske oz. družinske porabe, ki je bila, iz različnih, pretežno kapitalskih razlogov, skozi 20. stoletje nenehno pospeševana. Z vključitvijo tudi žensk v te nove procese in z ohranitvijo tradicionalne delitve del na moška in ženska znotraj zasebnega, se je oblikovala zgodovinsko gledano povsem nova situacija: šele sedaj je bila omogočena tako dokončna ločitev zasebnega in javnega prostora,¹¹ med katerima se je odvijalo posameznikovo življenje, kot oblikovanje stereotipnih parov žensko-zasebno in moško-javno. Sprememba, ki je morda najpomembnejša za modele vsakdanjega življenja v 20. stoletju, pa nikakor ni imela enakih posledic za moške in ženske. Cepitev do tedaj enotnega sveta, v katerem so se prepletali pridobitnost in potrošnja, zasebno in javno, je pomenila za ženske bistveno večjo delovno obremenitev (kot za moške).¹² Sedaj so bile

10 V. Š., "Zaščita matere in otroka na kmetih", *Ženski svet*, 1937, str. 223.

11 Ki je zgodovinsko nihala od srednjeveških odprtih skupnosti, v katerih je bilo za zasebno družinsko življenje le malo prostora, preko prehodnih, močno razredno določenih novodobnih oblik ločevanja oz. oblikovanja družinske zasebnosti tako na ravni prostorov kot čustvenih odnosov.

12 Od obdobja po drugi polovici 19. stoletja, ki jih zaznamuje intenziven proces gospodarske preobrazbe in rasti, je značilno občutno povečanje obsega dela. Podatki namreč kažejo, da je bila neposredna posledica napredka, na primer vpeljava elektrike, podaljšanje delovnika in to predvsem ženskam; "Tehnološki razvoj in tehnične izboljšave so tedaj že v mnogočem olajšale tradicionalna moška dela in s tem tudi skrajševale delovnik moških, kar za žensko delo ni veljalo." Žnidaršič, 2000, str. 158). Še prav posebej so se razmere poslabšale med kmečkim prebivalstvom, na kar je vplivalo močno omejeno število dninarjev, dninaric, hlapcev in dekel, ki so si sedaj lahko našli plačano delo v drugih gospodarskih panogah, odhajanje moških-mož-očetov, dotedanjih kmečkih gospodarjev v druge poklicne razrede ali na začasno sezonsko delo, vedno večja potreba po vključevanju tudi kmečkega gospodarstva v tržne tokove, znotraj katerih so lahko pridobivali sredstva za zadovoljevanje novih, potrošnih potreb (šolanje otrok, zdravljenje, dvig osebnega in družinskega standarda).

prisiljene usklajevati in ne več prepletati dve vitalni področji svojega življenja. Nezdrumljivost dveh področij, javnega-delovnega in zasebnega-materinsko gospodinjanskega, ki sta bili hkrati vitalnega pomena za podobo žensk, je ustvarjalo pri vseh vpletenih nemalo frustracij in občutkov kriznosti.

Intenzifikacija tipično ženskega dela ni bila zgolj posledica objektivnih sprememb v prevladujočih načinih preživljanja, povezana je bila tudi s prodorom novega občutenja otroštva, z novimi vsebinami in nalogami, ki naj jih zadovoljuje sodobna, čustveno orientirana družina. Družina je postajala ekskluzivno polje zasebnega, znotraj katerega posameznik zadovoljuje vse tiste čustvene in telesne potrebe, ki jih mora sicer v svetu podrežati drugim, najpogosteje novim in poklicnim ambicijam.¹³ Postala je idealizirani prostor sicer omejevanega, kultiviranega ugodja in sproščenosti, prostor zasebnosti in kontrolirane, selektivne družabnosti. Vedno bolj je bila osredotočena na otroke, ki so postali njen glavni sestavni del in smisel. Novo otroštvo, ki se je začelo po Ariesu¹⁴ v Evropi rojevati v začetku novega veka, ki je zajelo širšo družbo v časih in prostorih širjenja razsvetljskih, kasneje pa mathusijanskih in evgeničnih načel in nauk, je zahtevalo vedno več vsakovrstnih investicij. Če je še Rousseau od mater zahteval popolno predanost in poreditev otrokovim potrebam za to, da bodo le-ti zrasli v dobre državljane, so nove znanosti tovrstne zahteve argumentirale z vedno novimi spoznanji o posebnostih otroštva, kot tistega ključnega obdobja, od katerega je odvisna nadaljna usoda in sreča (!) odraslega človeka.

Nove znanosti, ki so se večinoma specializirale znotraj in iz medicine – pediatrija, ginekologija, psihoanaliza, razvojna psihologija, psihologija, antropologija – so močno razširile ali kar na novo določile potrebe otroka, ki jih mora sedaj zadovoljevati in zadovoljiti prav mati. Novo materinjenje je zahtevalo nenehno materino pripravljenost za učenje, za sprejemanje in uporabo vedno novih znanstvenih spoznanj, postalo je poklic, ki zahteva izobrazbo, čeprav neformalno. Če so se ženske 'v starih dobrih časih' lahko zanašale na medsebojno pomoč in na lastno, od narave dano sposobnost za nego otroka, na žensko socialno mrežo in na materinski instinkt torej, pa v novih časih od tega ni ostalo veliko. Nove znanosti oz. spoznanja so po eni strani materinskemu instinktu odvzele večino avtoritete in s tem tudi tvorne moči, hkrati pa so od žensk neposredno terjale, da se odrečejo 'starim vražam' svojih mater in babic ter se ravnajo po navodilih (predvsem) zdravnikov.

(Tudi) sodobne znanosti se materinskemu instinktu sicer niso mogle povsem odreči, čeprav so v njegov obstoj ali vsaj v njegovo učinkovitost močno podvomile. Vsekakor pa so s svojim neeksaktnim manipuliranjem z materinskim instinktom (=domnevno naravno sposobnostjo oseb ženskega spola, da se v primeru stiske nagonsko odzovejo v otrokovo korist in so po naravi sposobne prepoznavati in zadovoljevati otrokove potrebe) močno posegle v njegovo bistvo. Strokovnjaki so se namreč strinjali v dvojem: da je zgolj materinski instinkt premalo oz., da ženske zgolj z zanašanjem nanj ne morejo biti (več) kos novim nalogam materinjenja, in da je potrebno divjo, instinktivno žensko naravo kultivirati in racionalno podpreti in nadgraditi z najnovejšimi spoznanji. Po znanstveni intervenciji materinski instinkt ni bil več primarni vir ženske materinske

13 "Materinstvo je postalo skoraj vera; vse vrline, ki so jih imeli za 'ženske' – občutljivost, sočutje, potrpežljivost, samopožrtvovalnost, čednost, nežnost, vdanost in visoka moralnost – so se zbrale v podobi Matere. Ženske niso bile več tako pomembne kot upraviteljice gospodinjstva, ampak so postale 'moralno tkivo v družinski dieti. Odgovorne so bile za to, da je dom miren, harmoničen in za moža in otroke moralno spodbujajoč, zatočišče pred pokvarjenostjo na delu, kraj sladkosti in miline." (Sheila Kitzinger, *Me, matere*, Ganeš, Ljubljana 1994, str. 173).

14 Philippe Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Studia Humanitatis, Škuc, Ljubljana 1991.

suverenosti, ampak je postajal vedno bolj ideološko orodje (in orožje) discipliniranja žensk po načelih novega materinjenja. Spoznanje, da se prakse nege otrok spreminjajo in da so v drugi polovici 19. in v 20. stoletja nanje najmočnejše vplivale prav sodobne znanosti, ni prineslo na primer umika materinskega instinkta iz retorike, ampak je nasprotno vsiljevalo prepričanje, da so prave, s svojo naravo spravljene tiste ženske in matere, ki so sposobne manifestacije materinskega instinkta na način, kot ga določa vsakokratna sodobnost. Glede na sposobnost žensk, da sledijo nenehno dopolnjujočim se napotkom glede nege, vzgoje, čustvovanja, so ženske označevali kot dobre ali kot slabe matere, kot prave ali kot ne-prave ženske, kot tiste, ki imajo ali kot tiste, ki nimajo (razvitega) materinskega instinkta. Nezmožnost družbe, da se odreče uporabi prisilnega argumenta materinskega instinkta in sprejme mnogo bolj dokazano in dokazljivega dejstva, da se ženske materinjenja, vključno z občutenjem ljubezni do otroka, učijo, in to najpogosteje z zgledovanjem pri lastnih materah, je producirala občutke krivde in stiske žensk, čedalje pogosteje soočenih z lastno nezadostnostjo in nenormalnostjo/nenaravnostjo. Pri ženskah je propad tradicionalnih vzvodov vednosti in samozavesti, kopičenje znanstvenih spoznanj in zahtev s strani novih avtoritet vodilo tudi v resignacijo. Ženske so, morda prvič v zgodovini, izražale dvom v svoje stvariteljske sposobnosti;

"Toda kakor je vloga žene pri oploditvi in razvoju ploda težka in odgovornosti polna, vendar ni vstvarjajoča, ampak je samo pasivna, kar tragiko še povečuje. Saj žena ne vstvari otroka, njena cela aktivnost se omeji na izbiro moža – očeta otrokovega. Vse ostalo pa ni prav nič odvisno od njene volje, vse se razvija kot hazardna igra, žena nikoli ne ve, kaj bo rodila, ženija ali tepca. Njena odgovornost je pa tem večja, ker se bo življenje bodočega človeka vršilo pred njenimi očmi, ker se bo zdela sama sebi odgovorna za njegovo početje, če je dopustila, da je to življenje nastalo."¹⁵

Tradicionalna ženska mreža, znotraj katere so si ženske opravila in skrbi, povezana z otroki in gospodinjstvom delile, ki je kot sosedska in medgeneracijska ženska mreža zagotavljala minimalen obseg znanj in dobrih praks (tudi vraž) za preživetje otrok in za vzdrževanje delovnih sposobnosti članov gospodinjstva, je bila deležna še ostrejših napadov. Trganje in postopno izginjanje tradicionalnih ženskih mrež je vsekakor eden od zavestnih ciljev sodobnih družbenih reformatorjev, ki so si prizadevali za posodabljanje družbe po načelih in spoznanjih sodobnih znanosti. To pa nikakor ni bil nekonflikten proces; prostorski domet tovrstnih prizadevanj je bil izrazito in dolgo časa omejen na večja središča, vplivnost pa je bila pogojena tudi z družbeno pripadnostjo žensk in je bila večja vsaj v tistih skupinah, kjer sta bili bralna kultura in izobrazbena stopnja višji. Trdovratnost tradicionalnih ženskih mrež je bila vsekakor večja tudi tam, kjer so bile migracije manj pogoste, kjer je prebivalstvo ostajalo na svojih, ponavadi odročnih, domovanjih. Kot najučinkovitejši način pretrganja tradicionalnih prenosov znanj se je izkazala prav družbena osamitev žensk. Ženske, ki so se izselile (ponavadi za delom) v nova središča, so se znašle v svojih praksah same, zato bolj ranljive in bolj pripravljene, navezati se na novo avtoriteto. Iz najnovejše etnološke monografije doktorice Irene Rožman¹⁶ se lahko med drugim poučimo tudi o tem, da so se lahko tradicionalne prakse in pomoči ohranjale na slovenskem podeželju globoko v leta po drugi svetovni vojni.

Poduk o materinjenju in sodobnem gospodinjstvu je potekal na različne načine; vpeljevanje načel materinjenja je potekalo v veliki meri po neformalnih poteh, medtem ko je bilo za potrebe sodobnega gospodinjstva ustanovljenih pri nas kar lepo število šol in posebnih tečajev. Skozi kurikulumne gospodinjskih šol je sicer opazno, da so kvalitete

¹⁵ Milica Stupan, "Biološka tragedija žene", *Ženski svet*, 1929, str. 214.

¹⁶ Irena Rožman, *Peč se je podrla! Kultura rojstev na slovenskem podeželju v 20. stoletju*, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 2004.

materinjenja sodile med nova gospodinska znanja in veščine, ki jih mora obvladati dobra sodobna gospodinja, vendar so prav temu predmetu namenjali absolutno najmanj učnih ur.

*"Večina deklet stopi v zakonski stan, a nima ne pojma o svetosti in važnosti materinstva, o reji in vzgoji otrok. Seveda, koj se smatra že imenovanje takih stvari vpričo mladih deklet za nemoralnost. In vendar hočejo postati vse soproge – matere. Nikomur ne bode pač na um rediti živine, če nima nobenega pojma o živinski reji, vsakdo se boji materialne škode in poizveduje, še predno prične s trudapolnim delom. A deco odrejati in vzgajati se upa vsakdo, brez vsake priprave ... Pač res, za vsak stan se zahtevajo izurjene podučene moči, le matere tavajo po temi ter se priučé še le polagoma v praksi na škodo svoje lastne dece."*¹⁷

Toliko več prostora pa so materinjenju namenjali v tisku; že prva slovenska ženska revija tržaška *Slovenka* (1897–1902) si je za eno od nalog postavila izobraževanje slovenskih mater, v mnogo bolj dodelani obliki pa so se tega lotile pri *Ženskem svetu* (1923–1941), kjer so že v prvem letniku odprle posebno in stalno rubriko "Materinstvo". V revialnih in časopisnih člankih so se kot svetovalci/-ke sicer izmenjavali laiki in strokovnjaki, skozi čas pa je opazna postopna prevlada slednjih; v času med obema svetovnjima vojnama je postalo običajno in tudi edino sprejemljivo, da ženskam glede materinjenja svetujejo strokovnjaki/-nje. Strokovnjaki/-nje, najpogosteje zdravniki, pa so absolutno obvladovali področje knjižnih priročnikov za matere, področje, ki se je začelo pri nas razvijati že v 19. stoletju, a je doživelo svoj prvi veliki razcvet v obdobju med obema svetovnjima vojnama.¹⁸ Slovenci smo tako dobili prvo "*podučno knjigo, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjajo*" že leta 1882 izpod peresa zdravnika Štefana Kočevarja.¹⁹ Knjiga oz. knjižica, ki je obsegala osemindeset strani, se v nekaterih bistvenostih razlikuje od svojih naslednic iz obdobja med obema svetovnjima vojnama. Kočevar je (še) upošteval, da živi večina žensk pri nas v materialno izredno neugodnih razmerah, in je svoje nasvete prirejal predvsem tem, medtem ko so kasnejši avtorji najpogosteje nagovarjali imaginarno žensko srednjega, relativno dobro situiranega razreda. Avtorji, ki so pri nas izdajali dela v času med obema svetovnjima vojnama,²⁰ so z močjo svoje strokovne avtoritete od žensk, aktualnih in bodočih mater, zahtevali točno določeno ravnanje in celo čustvovanje, tiste manj srečne oz. revnejše pa so od svojih zahtev odvezovali. Ob kopičenju novih spoznanj je postajala torej vedno bolj očitna segregacija žensk mater na tiste, ki so bolj, in na tiste, ki so manj premožne; za ene in druge so veljala drugačna pravila, za otroke enih in drugih pa različni ne-

17 Danica, "Višje dekliske šole", *Slovenka* 1897, str. 7.

18 Kako tvegano je bilo podajanje mater-laičark v avtorske vode, kaže tudi primer knjižice *Materinstvo*, ki jo je leta 1926 izdala neka mati v Gorici. Najprej je *Ženski svet* knjižico pohvalil, kot "*neprecenljive vrednosti za naše ženstvo*", predvsem zaradi avtoričinega neposrednega obravnavanja problematike. "*Vsako zrelo dekle*", piše *Ženski svet*, "*naj se združi z izvoljenim ali koraka sama po poti življenja, mora biti poučena o postanku človeškega telesa. Pravljice so za otroke, a zrele dekleta morajo zreti v realnost, da se obvarujejo zla.*" (*Ženski svet*, 1926, str. 224). Pa je bilo te realnosti za cenzorje tako na strani morale kot stroke očitno preveč; "Pozneje smo izvedele, da je cerkvena cenzura knjigo prepovedala in da je tudi strokovna zdravniška sodba o nekaterih odstavkih neugodna." (*Ženski svet*, 1926, str. 256). S tem je bilo konec avanturističnih žensko-laičnih posegov na to področje.

19 Štefan Kočevar, *Slovenska mati. Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjajo*, Celje 1882.

20 Vsekakor je bil najodmevnejši ljubljanski pediater doktor B. Dragaš s svojo knjigo *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, ki je po prvi izdaji v dvajsetih letih doživela še nekaj dodelav in ponatisov. B. Dragaš, *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, Jugoslovanska knjigarna, 3. izdaja, Ljubljana 1938.

govalni in vzgojni standardi.²¹ Druga pomembna razlika med Kočevarjem in njegovimi nasledniki je ta, da je štajerski zdravnik svaril nosečnice pred skrajnostmi (*"huda jeza, dolgotrajna mržnja, otrožnost z velikim žalovanjem in iznenadni strah"*²²), ki da lahko škodujejo razvijajočemu se plodu, pri njegovih mlajših kolegih pa se že jasno kaže paternalistična težnja zdravnikov k *"preobrazbi nosečnosti v neke vrste nadzorovani asketicizem"*.²³ Verjetno najpomembnejša razlika med Kočevarjem in nasledniki pa tiči v obsegu obravnavane snovi; medtem, ko svetuje Kočevar že noseči ženi in mladi mater, se novejši avtorji (vedno bolj) posvečajo (tudi) obdobjem pred samo zanositvijo. Skrb za potencialnega otroka ni bila sicer najodmevnejša tema obdobja med obema svetovnjima vojnoma, vsekakor pa ena tistih, ki je imela pomembne posledice. Rodila se je iz evgenične misli, ki je v mnogočem obvladovala javni diskurz zgodnjega 20. stoletja širom Evrope, nadaljevala pa v najmodernejših premislekih o otrokovih pravicah. Tako je zdravnica Ana Fischer-Dückelmann leta 1931 v slovenščino prevedeni knjigi *Postanek in razvoj človeka* na mestu, kjer razpravlja *"kako dobimo zdrave in lepe otroke"* v duhu evgenike zapisala, da so prvi pogoj za to:

*"zdravi, daroviti in dobri starši. Bolni, duševno manj razviti, zlobni ali od slabih strasti tako pogostokrat prežeti starši imajo malo nade za zdrave, lepe in nadarjene otroke."*²⁴

Angela Vode, v mnogočem posebna aktivistka ženskega gibanja pri nas, pa je istega leta zapisala:

*"Prva pravica otroka je, da je dobrodošel svojim staršem, da je spočet iz ljubezni, da je pričakovan in spočet z ljubeznijo, da je njegova eksistenca od vsega početka afirmacija življenja. Če bi se tega zavedali vsi starši, zlasti pa vse matere, bi bilo na svetu veliko manj otrok, ki niso nikdar doživeli mladosti, ki jih ni nikdar ožarjala sreča materinske ljubezni, ki niso nikdar živeli človeka vredno življenje."*²⁵

Izobraževanje za naloge sodobnega gospodinjstva pa je potekalo, kot sem že omenila, po mnogo bolj formalnih poteh. Tradicija tovrstnega izobraževanja je na Slovenskem sicer obstajala že od 18. stoletja dalje in je povezana z delovanjem uršulinskega reda, vendar je bila tedaj omejena pretežno na hčere privilegiranih sloje. V 19. stoletju pa so začeli najprej meščanski starši, nato pa tudi premožnejši kmetje, čedalje pogosteje iskati tovrstnega poduka za svoje hčere. Konec 19. stoletja so se krepile težnje po ustanavljanju laičnih gospodinjskih šol; glavni očitki liberalno usmerjenega tiska šolam, ki so jih vodile redovnice ali/in kjer je bila glavna učna moč duhovniška, je na primer bil:

*"Kdor pa je zaprt celo svoje življenje med štirimi stenami, vrh tega pa je še vzgojen v verski tesnosrčnosti in pretirani religiozni skrupuloznosti, ki povzročča, da vidi vse enostransko in pristranski, temu ... vendar ne bom izročal otroka, da bi ga pripravljval na življenje, katerega niti sam ne pozna."*²⁶

21 Ob tem seveda ne gre zanemariti dejstva, da je v zdravniškem poklicu v tedanjih razmerah vladala ostra notranja konkurenca in da so si bili zdravniki t.r. prisiljeni svoje paciente/-ke ustvarjati tudi sami oz. da so bili vitalno zainteresirani za ustvarjanje vedno novih in novih potreb po svojih strokovnih intervencijah.

22 Kočevar, 1882, str. 14.

23 Yvonne Knibblicher, "Bodies and Hearts", *A History of Women, Emerging Feminism from Revolution to World War*, uredila G. Duby in M. Perrot, Belknap, Harvard, 1993, str. 332.

24 Ana Fischer-Dückelmann, *Postanek in razvoj človeka*, Založba revije Žena in dom, Ljubljana 1931, str. 47.

25 Angela Vode, "Pravica otroka", *Ženski svet*, 1931, str. 356.

26 "Listek. Narodna vzgoja našega ženstva in višja deklška šola ljubljanska", *Slovenski narod*, 1905, št. 208.

Nekako iz podobnih vzgojnih razlogov so se liberalni krogi zavzemali tudi za to, da bi lahko dekleta poučevali tudi moški učitelji:

*"Redovnice ne morejo poznati življenja čisto nič, ki valovi onstran samostanskega zidovja, so čezmerno vdane misticizmu, pa često tudi hysteriji in ekcentričnosti. Te za življenje kvarne lastnosti, katerim je sploh ženski spol mnogo bolj pristopen kot moški, pa prehajajo kaj rade iz učiteljic na učenke ... Po učiteljih ... spoznajo dekllice moške značaje in temeperamente ... Tako se okreše njih značaj in se privadijo moškemu ukazovanju, dočim so bile dotlej vajene znabiti le moškemu laskanju."*²⁷

Za laično izobraževanje deklet je bil tedanji slovenski liberalno usmerjeni tisk, seveda, tudi zato, ker naj bi bilo deklet "izobraženo, narodno klerikalnemu vplivu nepristopno ... kajti čim več izobraženih, narodnih in klerikalnemu vplivu nepristopnih žena imamo, tem boljše je za bodočnost in napredek našega naroda."²⁸

Tik pred iztekom 19. stoletja so v Ljubljani odprli prvo gospodinjstvo šolo na Slovenskem pod laičnim vodstvom. Cilji šole so bili jasno postavljeni: izobraziti ljubljanska dekleta "za bodoči poklic žene, matere in gospodinje", kot so zapisali v *Slovenskem narodu*, kajti

*"Mož mora mej svet v borbo za obstanek, žena pa vlada domu, vzgaja otroke in gospodari z zaslužkom svojega moža. Tako je vzlasti v največjem delu naroda, v manj inovitih in ubožnih njegovih rodbinah. Skrb našega naroda mora tedaj biti, da postane in njegovega ženskega naraščaja rod dobrih, skrbnih žena, razumnih vzgojiteljic otrok ter varčnih gospodinj. To se dosega z gospodinjstvi šolami."*²⁹

Šola, ki je organizirala dvomesečne večerne in dnevne tečaje je bila namenjena predvsem osnovnemu poduku že zaposlenih Ljubljančank; pomemben del njenih slušateljic so na primer celo desetletje predstavljale ljubljanske tobačne delavke. V tečajih so se poučile o najnujnejšem; kurikulum je obsegal praktično kuhanje, pranje, likanje, šivanje in čiščenje, pa tudi teoretična predavanja o gospodinjstvu, o zdravju in prvi pomoči.

Povsem nekaj drugega je bil na primer predmetnik kasneje, leta 1911, ustanovljene ljubljanske gospodinjstvo šole, ki je bila namenjena dekletom meščanskega sloja. Petmesečni tečaji, ki so jih organizirali v prostorih Mladike na Šubičevi ulici so bili namenjeni dekletom, ki so zaključila višjo deklisko šolo in katerih starši ali skrbniki so bili sposobni plačati relativno visoko šolnino in stroške (obveznega) bivanja v internatu. Predmetnik tečaja je bil obsežen in je vključeval: *"praktično kuhanje in vsa gospodinjstva opravila; potem gospodinjstvo knjigovodstvo; hranoslovje, zdravoslovje, gospodinjstvo, serviranje, pranje, likanje in šivanje perila. Na željo se poučuje tudi o šivanju oblek in prirojevanju. Vsaka gojenka se lahko tudi uči ... nemškega, laškega, francoskega, hrvaškega ali srbskega jezika. Tekom tečaja se priredi tudi več poučnih ekskurzij, kakor v mlekarno, klavnico, Kolinsko tovarno, v različne pekarnice in slaščičarne. Spomladi se začne obdelovati tudi vrt za zelenjavo."*³⁰

Svet zase pa je bila Gospodinjstvo šola c. kr. kmetijske družbe kranjske v Ljubljani, ki so jo na pobudo Kmetijske družbe ustanovili prav tako že leta 1898. Pouk so v šoli, ki je bila namenjena izobraževanju bodočih kmečkih gospodinj, vodile šolske sestra, organiziran pa je bil v Marijanišču. Pouk je trajal celo leto, dnevno je obsegal več kot petnajst ur (od petih zjutraj do pol devetih zvečer) in vanj so vpisovali dekleta, stara vsaj šestnajst let, ki so bila zdrava in katerih starši ali skrbniki so se zavezali, plačevati

27 Prav tam., št. 209.

28 Prav tam., št. 210.

29" Gospodinjstvo šola, *Slovenski narod*, 1897, 9. oktober.

30 "Gospodinjstvo tečaj v Mladiki", *Slovenska žena*, 1912, str. 27.

stroške šolanja, vključno z bivanjem v internatu. V času šolanja so se dekleta poučila tako o verouku, vzgojeslovju, spisju, računstvu, gospodinjstvu,³¹ mlekarstvo, gospodinjstvo knjigovodstvo, živinoreja, skrb za bolne živali, vrtnarstvo, zdravoslovje in ravnanje z bolniki, k temu pa je potrebno prišteti še praktično delo, ki je potekalo v hiši, v hlevu, v mlekarstvu in na vrtu.

Primerjave predmetnikov gospodinjstkih šol, namenjenih dekletom različnih družbenih slojev in stanov, položajev, ambicij in usod, razkriva ne le razlike v tipih gospodinjstev, ampak tudi razlike v položaju in pomenu ženskega domačega, v najširšem pomenu pojma, gospodinjstkega dela v različnih okoljih (in časih).

Med spretnosti sodobne gospodinje pa je po novem sodila še ena, ki je pri nas ni poučevala nobena gospodinjstka šola: skrb za moža. Vsaka žena bi se morala po besedah Tinice, sodelavke tržaške *Slovenke*, zavedati, da je "mož steber in začetek družbinskega življenja in njega osrečevati, njega zadovoljevati je prva naloga vsaktere žene."³²

Pravilno ravnanje z možem nikakor ni lahka naloga, kajti

*"moška nprav sama ob sebi že je več ali manj nagnjena k surovosti, ki posebno v hipni jezi pride do izbruha ... Ako pa je storila prvi korak, ako zadovoljuje moža glede okusne hrane, koliko lagje se jej posreči drugi korak: ohraniti ljubezen njegovo sebi in njenamemu domu. Mož je pridobljen, on jej postane hvaležen in hvaležni mož je neprecenljivi dar, katerega je prejela žena iz rok svojega stvarnika."*³³

Je ob vsej obsežnosti opravil, ki naj bi po novem sodila v dnevni delokrog gospodinje (in matere) presenetljivo, da so ženske po vsem (razvitem) svetu bile bitke za širšo, družbeno in celo zakonsko priznanje tega dela ter, ne nazadnje, za primerno plačilo? Ko je postalo v spremenjenih razmerah edino družbeno priznano delo, tisto plačano, profesionalno delo, ki je zahtevalo tudi (vsaj nekaj) šolanja in izobrazbe, in ko so podobne zahteve pljusknile tudi preko domačih gospodinjstkih okopov, je bilo skorajda pričakovati, da bodo gospodinje prej ali slej zahtevale razglasitev svojega domačega gospodinjstkega dela za poklic. Še prej kot same so to za njih (in celo proti njim) storili drugi, predvsem v želji odriniti ženske iz poklicev, ki so bili zanimivi tudi za moške, ali pa v želji zadržati ženske tam, kjer so ustvarjale največ ugodja (za njih), ali pa iz potrebe zapirati ženskam vrata različnih šol, vrata na katera so čedalje vztrajnejše trkale. Za ženske pa je bilo, še posebej v hitro spreminjajočem se svetu, ki so ga čedalje bolj obvladovala denarna razmerja in porajajoče se potrošništvo, bolj od besed zahval in priznanj o vsesplošni koristnosti ključno, da je tudi njim za vsakodnevno opravljanje poklica gospodinje pripadalo plačilo. Povedali smo že, da se je žensko delo najmočneje razlikovalo od moškega prav v tem, da je bilo (prepogosto) neplačano, zastonjsko, čeprav nič več amatersko. Za gospodinjenje v lastnem domu so bile ženske vsekakor poklicane, ne pa tudi plačane.

Vprašanje, kako in od kod naj bo, če sploh, plačana žena za gospodinjstko delo, ki ga opravi v lastnem domu in za lastno družino, je že pred prvo svetovno vojno prestopilo intimo domačih preprirov in vstopilo v javnost. Tako lahko beremo v *Slovenski ženi* leta 1912:

31 Le-to je obsegalo: "Kurjavo in kurivo, svečavo, voda, tolšča in olje, moka, kruh in peka, zelenjava, dišave, gobe, sadje, sadni sokovi, kis, sol, med in vosek, hranjenje jajc, klanje, izdelovanje klobas, soljenje in prekajanje, hranjenje mesa, jedilnica (shramba), pripravljane jedil. Izdelovanje, varovanje in hranjenje perila, ravnanje z obleko. Izdelovanje obleke. Pranje in snovi, ki so pri pranju potrebne. Sušenje, valjanje, škrobljenje in likanje." "Gospodinjstka šola c. kr. kmetijske družbe krajske v Ljubljani", *Slovenski narod*, 1898, 24. september.

32 "Slovensko gospodinjstvo. Gospodinja kakor žena", *Slovenka*, 1897, str. 4–5.

33 Prav tam.

*"Vrednost ženskega dela so uredili v Švici. Tam so sklenili zakon, po katerem ima zakonska žena pravico do tretjine moževega zaslužka. S tem delom sme popolnoma samovoljno razpolagati."*³⁴

V času pred prvo svetovno vojno so žensko gospodinjstvo kot delo razumeli/-le še kot izključno blaginjo zakonskega moža, kasneje, v obdobju med obema svetovnima vojnama pa kot blaginjo družbe; ženske sicer gospodinjijo za domačimi stenami, vendar pa njihovo delo tako po pomenu kot po neposrednih učinkih močno presega zasebne okvire. Predvsem v tridesetih letih prejšnjega stoletja so se vrstile najrazličnejše pobude na naslov držav po priznanju gospodinjstva kot samostojnega poklica. Na mednarodni ravni so to zahtevo najprej postavile feministke, združene v Mednarodni feministični aliansi,³⁵ podprle pa so jih tudi druge mednarodne ženske organizacije.³⁶ V tujini so ženske svoje zahteve na naslov države še stopnjevale; gospodinjstvo naj ne bo le eden od priznanih poklicev, država naj gospodinjce za njihovo družbeno koristno delo tudi ustrezno denarno nagradi. Na pragu druge svetovne vojne se je tem prizadevanjem kar se da aktivno pridružila gospa Roosevelt, žena tedanjega predsednika ZDA. Leta 1940 je objavila program "za osvoboditev matere gospodinjice", ki je bil deležen popolne podpore Unije ameriških žena, ameriške ženske zveze. Glavne zahteve v njenem programu so bile:

*"Žena gospodinja in mati mora prejemati od človeške družbe, to je od države, določeno vsoto v razmerju s številom otrok, ki jih oskrbuje. Težko je sicer določiti, koliko časa intenzivnega dela zahteva od nje na teden dom in rodbina, mora pa se naglasiti, da žena daje vse: svoj pogum, svojo kri in svojo svobodo ... Žena mati, ki dela z več plemenite požrtvovalnosti kakor vsi državni funkcionarji skupaj, mora tudi prejemati od države plačilo, ki ji daje svojo kri, svoj pogum, svojo mladost in svojo svobodo. Država žrtvuje mnogo denarja za namene, ki so mnogo manj plemeniti kakor je ta, ko tvori vendar žena mati in gospodinja vendar temelj države."*³⁷

Po programu bi vsaka gospodinja prejela "od države plačo". Ker so obstajali tudi vzporedni predlogi, kako izboljšati sicer izredno slab položaj družin, kjer je zaposlen le mož-oče, med drugimi tudi tisti, ki je zahteval povišanje plač delavcev očetov, to povišanje pa bi bilo mogoče razlagati tudi kot plačilo žene-gospodinjice, je bila gospa Roosevelt povsem jasna: prispevek države "naj bo plačilo za njeno delo. Prav bi bilo, da ga prejme ona na svoje ime ... Imelo bi namreč vpliv na njeno samozavest in na njeno razmerje do moža. Prav tako bi morale iti doklade otrok na njeno ime, ker jih ona oskrbuje. Plača bi morala biti tem večja, čim večje je število otrok."³⁸

Slovenske gospodinjice in ženski tisk je seveda tovrstna prizadevanja budno spremljal in podpiral, vendar so bili tedaj, leta 1940, pri nas pokopani že vsi upi na morebiten uspeh. Ženske, ki so še leta 1931 izražale upanje, "da bomo najbrž pri prihodnjem ljudskem štetju imeli tudi pri nas rubriko, kjer bo naše delo v družini priznано in ozna-

34 "Razni paberki", *Slovenska žena*, 1912, str. 30.

35 Članica te organizacije je bil tudi jugoslovanski Ženski pokret, ustanovljen sredi dvajsetih let 20. stoletja. Vodila ga je Slovenka, Alojzija Štebjič.

36 Med njimi tudi International Concil of Women, ki je bila najstarejša mednarodna ženska organizacija, ustanovljena že leta 1888, sestavljena iz posameznih nacionalnih društev. Njena članica je bila tudi Jugoslovanka ženska zveza, sestavljena iz posameznih nacionalnih sekcij, na primer sekcije za Dravsko bano vino.

37 Milica S. Ostrovska, "Kako premostiti prepad med ženo gospodinjico in ženo v poklicu", *Ženski svet*, 1940, str. 203–204. Ali je lahko naključje, da so ameriške ženske tik pred vstopom ZDA v neposredno vojskovanje, uporabljale pri zagovoru svojih zahtev prav kvalitete dobrega vojaka – rodoljuba?! Oba – gospodinja mati in vojak – zastavljata za domovino tisto najboljšo, kar imata: pogum, kri in svobodo (in mladost).

38 Prav tam., str. 204.

čeno kot poklic",³⁹ so imele ob tem bistveno manjša pričakovanja, ki pa se kljub temu niso uresničila. Jugoslovanske in z njimi slovenske ženske svojih pričakovanj niso gradile zgolj na besedah, zavedale so se, da potrebujejo za vsaj približno enakovreden pogovor z državo posebno organizacijo, ki bo tudi na državni ravni zastopala njihove posebne interese. Minka Govekar je leta 1930 na skupščini Jugoslovanske ženske zveze v Beogradu povsem upravičeno izjavila: "*V splošnem pa lahko rečemo, da je poklic gospodinje pri nas tako rekoč edini, ki še ni sistematski in strokovno organiziran.*"⁴⁰ V desetletjih, ko so se vsi organizirali, povezovali, ko je postalo ključnega pomena, da si bil član, da si pripadal neki organizirani skupini, ker si s tem izražal ne le neki osebni interes, ampak tudi svetovni nazor, bi organizacija gospodinj omogočala ženskam "*izraziti svoje nezadovoljstvo, svoje želje, stiske in potrebe*", v njej bi izmenjavale svoje izkušnje za "*olajšanje in poenostavljanje svojega dela*", skozi njeno zastopstvo pa bi si žene-gospodinje "*pridobile ugled, priznanje in uvažavanje gospodinskega poklica*".⁴¹

Državotvornost ženskega dela

Argumente o tem, da je žensko gospodinjstvo delo (z materinjenjem) družbeno koristno, da po svojem pomenu bistveno presega sicer zasebno naravo družine, ki so jih v desetletjih pred drugo svetovno vojno uporabljala ženska združenja za izboljšanje položaja žensk, so pred njimi uporabljali že drugi in s povsem drugačnimi nameni. Jasno so se izoblikovali (vsaj) vzporedno z rastjo ženskega gibanja, še posebno tistega dela, ki je zahteval pravico žensk do izobraževanja, opravljanja izbranega poklica in politične participacije, predvsem z volilno pravico. Pred prvo svetovno vojno je bilo mogoče prebrati tudi v ženskem tisku bistveno več tekstov kot kasneje v medvojnem obdobju o tem, da je gospodinjstvo (z materinjenjem) prvi pravi poklic prave žene in da je edino sprejemljivo sodelovanje žensk v javnih zadevah zgolj na tem področju.

*"In žena – kako kaže, kako more ona kazati rodoljubje svoje? ... Mar v javnih govori ... Ne, tiho in mirno pokaže lahko vsaka žena, kako srčno ljubi narod svoj. Ne plesišče, ne oder bodi naš delokrog, marveč dom, domače ognjišče, pod domačim krovom bodi naše narodno zbirališče ... Glej slovenska majka, tebi je dan najširši delokrog; polje, kjer lahko plodonosno seješ s polno zavestjo, da ti seme ne pade na kamnita tla. V tem krogu, v svoji obitelji storiš lahko največ za narod svoj. Dani so ti najdražji biseri – otroci."*⁴²

Po, za mnoge presenetljivi in celo všečni, izkušnji prve svetovne vojne, ko so bile ženske prisiljene se znajti same, nadomestiti moške tudi tam, kjer jih do tedaj niso (mogle), za kar so prejemale tudi plačilo, in po oblikovanju nove, vsaj v začetku nacionalno mnogo bolj obetavne države, pa se je poudarek glede ženskega državotvornega prispevka povečal in vsebinsko konkretiziral. Stara retorika o naravnosti gospodinjstva in materinjenja kot edinega pravega ženskega poklica je sicer ostala, vendar so na teži pridobile druge, mnogo bolj aktualne teme. Žensko delo ni družbeno koristno in nepogrešljivo zgolj zato, ker podpira 'pravi' red in razmerja, ampak predvsem zato, ker brez konkretnega ženskega prispevka padejo vsakršna druga družbeno in državno koristna prizadevanja. Vse razvojne perspektive sodobne države, ki so po večini temeljile na komparacijah s sosedami, so vedno znova zadevale ob ženske oz. ob dejavnosti, ki so bile v njihovih pristojnostih. Izkazalo se je, da brez ženskega sodelovanja ni mogoče misliti prihodnjega napredka, da zasedajo ženske ključna mesta v samih te-

39 "Izvestja. Po ženskem svetu", *Ženski svet*, 1931, str. 237.

40 Minka Govekar, "Organizacija gospodinj na gospodarski podlagi", *Ženski svet*, 1931, str. 15.

41 Prav tam.

42 Milka, "Rodoljubje in naše ženstvo", *Slovenka*, 1897, str. 6–7.

meljih družbe. Ker je družba verjela, da so vse te dejavnosti ženske po naravi in zato neprenosljive na moške, je bilo potrebno ženske ali motivirati in vključiti v sodelovanje ali pa jih v sodelovanje prisiliti. Državotvornost ženskega dela je bila najprej povezana z njihovo vlogo roditeljic in vzgojiteljic otrok – bodočih odraslih, nič manj pomembna pa ni bila njihova ekonomska vloga kot potrošnic.

Demografska tranzicija, ki se je v 18. stoletju začela na zahodu Evrope in bila v svojih začetkih vezana na ozke, privilegirane sloje, je v zahodno in srednje evropskih državah 19. stoletja že statistično jasno kazala na nov rodnostni vzorec: omejevanje oz. zmanjševanje števila rojenih otrok v povprečni družini. Trend se je nadaljeval in se še stopnjeval v prvi polovici 20. stoletja. V evropskih državah so vprašljive posledice upadanja rojstev budile negotovost in strah, še posebno v tistih, ki so imele ambicioznejše tako gospodarske kot ozemeljske načrte. Strah pred kvalitativno primerjalno šibkostjo se je povečeval še posebno v letih med obema svetovnima vojnama, lahko bi rekla vzporedno z naraščanjem političnih napetosti med evropskimi državami in je v mnogočem določal tudi perspektivo najrazličnejših (tudi) notranjepolitičnih vprašanj. Pri nas se je rodnost začela zmanjševati v drugi polovici 19. stoletja, opaznejši pospešek pa je nastopil v obdobju med obema svetovnima vojnama; leta 1890 se je na Kranjskem rodilo 36 otrok na tisoč prebivalcev, leta 1910 34, leta 1922 29,8 in leta 1931 še 27,2 otroka na tisoč prebivalcev.⁴³ Polemike glede upadanja števila rojstev so bile v kraljevini Jugoslaviji vroče, vanje so se vključevali tako pravni kot medicinski strokovnjaki, pomembno besedo pa so imele tudi ženske, predvsem predstavnice ženskega gibanja.

(Tudi) jugoslovanska država je, ne glede na vse druge v diskusijah omenjane razloge za upadanje rojstev,⁴⁴ videla glavni problem v ženski nepripravljenosti za pogostejše rojevanje in skrbnejše ravnanje z več otroki. Ker drugih možnosti za omejevanje števila rojenih skorajda ni bilo oz. so bile nezanesljive, je bila praksa v veliki meri ilegalnega abortiranja spoznana za glavni razlog.⁴⁵ In država je proti praksam abortiranja nastopila ostro (*"Pri izbiri sredstev za dvig rojstev je treba biti radikalen"*, je na primer leta 1931 v *Zdravju* zapisal zdravnik Pirc)⁴⁶ in vključila abortus v kazenski zakonik, kjer so mu bile odmerjene različne kazni.⁴⁷ Ženski parcialni interes, kakor je bilo splošno razumljeno upadanje rojstev, je bil spoznan za bistveno manj pomembnega, kot je interes širše skupnosti, naroda in države:

"Pravna dobrina, ki jo ščiti kazenski zakonik z odločbami o dpravi telesnega plodu ..., ni dobrina posameznika (matere), temveč dobrina občestva. Občestvo ima interes na tem, da se njegovo prebivalstvo množi in ne zaostaja za prebivalstvom prebivalstva v drugih, zlasti v sosednjih državah ... Važnejši interes je treba ščititi, manjvredno

43 Tem podatkom je nujno dodati še tega, da je bila rodnost v mestnih središčih neprimerno nižja; na primer v Ljubljani v letu 1890 19,5 promilov, leta 1931 12,9 promilov. Glej Žnidaršič, 2000, str. 79.

44 V 'igri' so bili še tile: "a) navada, da se pozno vstopa v zakon, b) celibat, c) bolezn, d) zgodnja smrt ... naravni zakoni, ki uravnavajo stopnjo plodnosti; delujejo v tem smislu, da se rodi več otrok v rasi, ki ima svojo zemljo dovolj prostorno, da more preskrbeti večje število prebivalcev, in nepojasnjenega biološkega dejstva, da so žene sedaj po naravi manj rodovitne kot poprej, toda zakaj, se ne ve. Vemo pač iz rastlestva, da je težje oploditi visoko kulturno rastlino kot pa primitivno in isto je znano iz živalstva." (Bojan Pirc, V: Žnidaršič, 2000, str. 81).

45 Leta 1928 so zdravniki ocenjevali, da naj bi bilo v kraljevini Jugoslaviji na leto okoli 250 000 abortusov, kar je predstavljalo okoli šestdeset odstotkov vseh porodov v državi.

46 Bojan Pirc, "Padanje rojstev", *Zdravje*, 1931.

47 Po spremembi kazenskega zakonika leta 1930 je bil abortus obravnavan v paragrafih 171, 172, 173 in 174. zakon navaja zgolj eno izjemo, pri kateri se udeležencev pri abortusu ne kaznuje (mati, zdravnik): medicinsko indikacijo, vendar so zdravniške komisije v praksi in po tiho upoštevale tudi evgenične razloge.

dobrina pa žrtvovati v korist večvredni. To načelo vrednotenja interesov je treba uporabiti tudi, ko presojava kdaj naj se odprava telesnega plodu kaznuje, kdaj pa ne," je v *Zdravniškem vestniku* leta 1935 zapisal pravnik dr. Avgust Munda.⁴⁸

Ženski govor se je skozi trajanje polemike prav tako ostril; če so v začetku terjale od zdravnikov in države dostop do učinkovitejših kontracepcijskih sredstev in razširitev pravice do strokovno opravljenega abortusa tudi zaradi socialne indikacije in pri tem opozarjale na težke materialne pogoje predvsem delavskih žensk, so v nadaljevanju svoje zahteve radikalizirale. Zahtevale so nič manj kot absolutno emancipacijo materinstva. Materinstvo je samo na sebi ženska naravna pravica in vrednota, zato mu ne prve ne druge ne more omejevati in določati ne država ne narod ne posamezniki. Zahtevale so legalizacijo tudi nezakonskega materinstva. Na tem mestu so seveda udarile v samo bistvo neenakosti med spoloma.

*"Zakonsko in nezakonsko mater vodi v materinstvo isti klic narave; obe sledita istemu hrepenenju, ki je v vsaki ženski najmočnejša in najnaravnejša sila njenega bistva ... Nedoslednost dvojne morale v današnji družbi se kaže najočitneje pri presojanju spolnega izživljanja. In to ne samo, kadar meri pravico moškemu in ženski, temveč je tudi glede samih žensk silno nedosledna; v isti sapi, ko zasmehuje 'staro devico', meče kamenje za žensko, ki ji usoda ni naklonila, da bi svoja najnaravnejša čustva izživela v zakonu, marveč je postala mati izven zakona."*⁴⁹

Tovrstne zahteve pa so bile nedvomno preradikalne, da bi se država na njih odzvala, čeprav so jih ženske argumentirale prav z možnostjo porasta rodnosti. To je bil namreč še vedno čas, ko so bile nekatere profesionalke, predvsem državne uslužbenke, zavezane celibatu, in ko je veliko žensk ostajalo samskih zaradi nepripravljenosti moških na sklenitev zakonske zveze.⁵⁰

"Dr. Janiševa trdi, da je izvrševanje biološke funkcije ženi neobhodno potrebno ... Iz skrbi za zdrav zarod pa zahteva pisateljica, da mora človeška družba dati vsaki ženi, ki

48 Avgust Munda, "Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik", *Zdravniški vestnik*, Ljubljana 1935, str. 19.

49 Angela Vode, *Značaj in usoda. Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga*, Krt, Ljubljana 1999, str. 135.

50 Na manjšo izbiro med moškimi na 'ženitnem trgu' je najprej vplivalo neugodno razmerje med moškimi in ženskami v starostnih skupinah, primernih za sklenitev zakonske zveze, kar je bilo povezano tako z demografsko zakonitostjo, da se v evropski populaciji rojeva sicer več dečkov kot deklic, vendar dečki, fantje in moški pogosteje umirajo kot deklice, dekleta in žene, kot z migracijskimi gibanji, kjer med migranti prevladujejo moški (Glej Žnidaršič, 2000, str. 47–62). Še usodnejše pa je bilo dejstvo, da so se ob spremenjenih načinih življenja, kjer se je pričakovalo, da bo mož-oče edini skrbnik družine in kjer bodo žene vzdrževane gospodinje, (tudi) moški temu upirali (sicer neverbalno). Tega so se sodobniki in sodobnice dobro zavedali; opozarjali so na to, da si moški raje izbirajo bodoče žene med takimi, ki imajo zagotovljeno lastno eksistenco, ki imajo torej pridobiten poklic in da od žena pričakujejo, da ga bodo tudi po poroki obdržale. Razmere v Ljubljani v obdobju med obema svetovnjima vojnama opisuje dr. Vlado Schmidt takole: "V Ljubljani je bilo – po podatkih ljudskega štetja dne 31. III. 1931 – 26.432 moških in 31.352 žensk. Moških je bilo torej 4893 manj ... največji odstotek razlike pade na dobo, ko moški in ženske vstopajo v zakon, to je pri ženskah med 15. in 50. letom, pri moških med 20. in 60. letom. V tem razdobju je bilo v Ljubljani ... 16.402 moških in 19.446 žensk. Moških je torej 3044 manj. Toliko žensk med 15. in 50. letom v Ljubljani ne more poročiti iz enostavnega vzroka, ker je moških v starosti med 20. in 60. letom 3044 manj kot žensk. Predpostavljam, da se vsi moški v tem razdobju poročijo. Toda kaj, ko se ne! Število neoženjenih moških med 20. in 60. letom znaša namreč 7519. Prej smo ugotovili, da se 3044 ne more poročiti, tudi če bi se hotele. Teh 7519 pa se ne more poročiti – ali pa se nočejo (Če smatramo, da so ti moški odklonjeni snubci). Če prištejemo to število k prejšnjemu, dobimo 10.563 žensk, to je 54 odstotkov vseh žensk med 15. in 50. letom, torej nad polovico, ki niso z zakonom preskrbljene in ki morajo zato izvrševati samostojen poklic." Vlado Schmidt, "Poklicno svetovanje in dekleta", *Ženski svet* 1940, str. 211.

je biološko sposobna in ki čuti ob enem voljo in odgovornost za odgoj deteta, pravico do materinstva in da morajo veljati za vsako mater, poročeno in neporočeno, enaki državni in družabni zakoni."⁵¹

Polemika v času do druge svetovne vojne ni dobila epiloga, prej ko ne je ostalo pri resnih državnih naporih za večjo rodnost in to predvsem z represivnimi sredstvi, pri zavračanju vsakršnih (predvsem, čeprav ne izključno) ženskih argumentov, ki so gradili pretežno na težki socialni realnosti in pri prelaganju odgovornosti na ženske, še posebej feministično aktivne. Je pa ženskam uspelo, tudi na račun upadanja števila rojstev, od države izsiliti kar nekaj socialnih izboljšav: boljšo zdravstveno oskrbo nosečnic in porodnic naj bi zagotavljale na novo odprte posvetovalnice za matere, ki naj bi bile sedaj v vsaki banovini, higienski zavodi, ki so vključevali posvetovalnico za nosečnice, otroški dispanzer, otroško kolonijo, materinski dom in sekcijo za širjenje otroške higiene, država naj bi bolje zakonsko zaščitila zaposlene nosečnice.

Če so ženske pri discipliniranju svojih teles državi odrekle sodelovanje, pa so bile toliko bolj pripravljene sodelovati kot potrošnice. Skozi roke gospodinje se je pretakala večina družinskega proračuna; tako so, na primer na Češkem, kjer so se gospodinje (in država) nekoliko prej ovedle svoje prepomembne in državotvorne vloge, izračunali, "da predstavljajo žene 70% nakupovajočega občinstva, skozi njihove roke gre skoraj ves zaslužek mož; žene, ki vodijo izdatke, imajo možnost, da določajo, zakaj, komu in kam se denar izdaja."⁵² V časih šele nastajajoče mentalitete potrošnje so si gospodinje in nacionalno gospodarstvo podali roke: gospodinje so se zavezale kupovati blago domačega izvora in tako pospeševati narodno proizvodnjo, gospodarstvo pa je ženskam, združenim v razne zveze, ponujalo posebne popuste. Zgled tovrstnih ženskih gospodinjskih zvez, ki so bile strokovna, izobraževalna in socialna združenja gospodinje, je prišel k nam z nemško in češko govorečega prostora. Če je bil pri Avstrijkah bolj poudarjen ekonomski vidik, da bodo s skupinskimi nakupi predvsem same privarčevale, je bil pri Čehinjah v ospredju nacionalni, da bodo s svojo potrošnjo podpirale domače gospodarstvo.⁵³ Tega načela se je oprijela tudi slovenska Zveza gospodinje, članica leta 1932 ustanovljene Jugoslovanske zveze gospodinje, ki je pod sedmo točko svojih osmih glavnih nalog zapisala: "Gospodinje naj bi uvedle propagando za kupovanje domačih, jugoslovanskih izdelkov pod geslom: *Svoji k svojim!*"⁵⁴

V zgodovini žensk zaznamo dve tipično ženski dejavnosti, znotraj katerih so se prepoznave in srečevale vse ženske ne glede na svoj siceršnji aktualni položaj. To sta bila in sta v mnogočem še vedno materinstvo in gospodinjstvo. Znotraj materinskih in gospodinjskih opravil se ženske usode srečujejo in prepletajo in to ne glede na to, ali so ženske v teh odnosih že oz. še aktualne matere in/ali gospodinje. Najrazličnejša opravila, povezana s tema področjema, so v zgodovinskih družbah in časih pripisovali prav ženskam. Nekaj zaradi redkih, vendar ekskluzivnih ženskih naravnih sposobnosti (nosečnost, porod, dojenje), večina opravil pa je bila ženskam pripisana zaradi specifičnih časovno in prostorsko spreminjajočih se kulturnih konstrukcij delitve, ki so gradile prepoznavne družbene razlike med spoloma. V časih in prostorih so se tudi vsebine

51 Pavla Hočevnar, "Dr. Vilma Janiševa-Raškovič: Biologija žene i njen socialni značaj", *Ženski svet*, 1935, str. 238.

52 Minka Govekar, "Pomen ženskega dela v domačem in narodnem gospodarstvu", *Ženski svet*, 1932, str. 80–83.

53 Ružena Černa, predsednica Zveze češkoslovaških gospodinjskih organizacij, je na predavanju v Ljubljani pozimi leta 1932 poudarila: "Poleg velike važnosti, ki jo imajo žene kot matere in vzgojiteljice otrok ter gospodinje, imajo za državo izreden pomen tudi kot konzumentke in nakupna moč." (Prav tam.)

54 Minka Govekar, "Organizacija gospodinje na gospodarski podlagi", *Ženski svet*, 1931, str. 14–15.

obeh dejavnosti v mnogočem spreminjale, vsakokratne simbolne vloge, ki so izhajale prav iz ženskih materinskih in gospodinjskih opravil, pa prav posebno opredeljujejo ženske kot poseben, od moških drugačen družbeni spol.